

Kopeczky Rita (1978) az ELTE Latin Tanszékének tanársegédje. Kutatási területe az antik műfordítás.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *Hannibal disznaja* (2009/2).

Gladiátorjátékok és katonai morál a köztársaságkori Rómában és Rómán kívül

Kopeczky Rita

A gladiátorjátékok első említése Livius történeti művében megelőzi a játékok meghonosodását Rómában: a samnis háborúk idejére nyúlik vissza. Kr. e. 309-ben L. Papius Cursor győzelmet arat a samnisok fölött, és gazdag fegyverzsákmányt ejt tőlük. Ennek kapcsán jegyzi meg Livius (*Róma története a Város alapításától* IX. 40. 17, ford. Muraközy Gyula nyomán): *Míg a rómaiak az ellenség-től zsákmányolt gyönyörű fegyvereket arra használták, hogy az istenek tiszteletének fényét emeljék velük, a campaniaiak – gőgjükben és mert annyira gyűlöltek a samnisokat – e díszes fegyverekkel a lakomáikon látványossággént fellépő gladiátorokat szerelték fel, akiknek a samnis nevet adták.*

A szűkszavú tudósításból, amely egyúttal a *Samnis* néven ismert, a köztársaságkorban népszerű gladiátor-fegyvernem eredetére is fényt vet, nem derül ki semmi a campaniaiak által alkalmazott gladiátorok háttéréről. Nem tudjuk meg, hadifoglyok



Gladiátorküzdelem ábrázolása egy paestumi sírkamra falán, Kr. e. 4. század vége
(A. Potrandolfo – A. Rouveret, *Le tombe dipinte di Paestum*, Modena, 1992, 202 nyomán)

voltak-e, rabszolgák vagy esetleg hivatásosok. Az viszont kitűnik belőle, hogy Livius szerint ebben a korban a campaniaiak számára nem volt szakrális funkciója ennek a látványosság-nak, pusztán szórakoztató célokat szolgált, illetve a rómaiak által sokat emlegetett „campaniai gög” egyik megnyilvánulása volt – ami adott esetben annál elítélendőbb, mivel a gyűlölt ősellenség, a samnisok legyőzését javarészt a rómaiak végezték el a campaniaiak helyett. A valóság ennél bizonyára összetettebb volt: tárgyi emlékek utalnak arra, hogy a gladiátorjátékok Campaniában is kapcsolódtak a halottak búcsúztatásához, éppúgy, mint a korai időkben Rómában.¹ Még az is meglehet, hogy Livius vagy forrása már saját korának szokásait vetíti vissza a 4. századbeli campaniaiakra.

Az első, immár Rómából dokumentált gladiátor-bemutató Marcus és Decimus Iunius Brutus szervezte apjuk temetése alkalmából, Kr. e. 264-ben a Forum Boariumon. Az erről szóló szórványos, nem túl kimerítő és részben pontatlan adatok Livius elveszett XVI. könyvének kivonatában, Valerius Maximusnál (II. 4. 7), Ausoniusnál (*A hármasszám rejtélye* 36–37) és Servius *Aeneis*-kommentárjában (III. 67) maradtak fenn. A források egybevetése alapján sem az apa, sem fiaik léte nem egyértelmű – bár számos kutató azonosítja az apát D. Iunius Brutus Scaevával, a 292-es év consuljával, aki legyőzte a faliscusokat,² illetve az egyik fiút D. Iunius Perával, aki 266-ban volt consul, és ebben és a következő évben diadalmenetet is tartott a sarsinaiak, illetve a sallentinusok és messapiusok fölött.³ A fellépők minden valószínűség szerint itáliai hadifoglyok voltak, de ennél közelebbit – éppen a szóban forgó Iuniusok azonosíthatatlansága miatt – róluk sem tudhatunk. További részleteket egyedül a késő császárkori Ausonius közöl: három egymást követő küzdelemről számol be, „trákok” részvételével. Abban egészen bizonyosak lehetünk, hogy itt nem etnikai megjelöléssel van dolgunk, hiszen a Kr. e. 3. század derekán a rómaiak és a trákok között nem volt még közvetlen kapcsolat. Az sem valószínű, hogy a köztársaságkor vége felé bevezetett *Thraex* fegyvernemről lenne szó. Ez ugyanis szintén feltételezné a trákok közelebbi ismeretét – arról nem beszélve, hogy a gladiátorság hajnalán még nem számolhatunk kiforrott fegyvernemekkel. A legkézenfekvőbb magyarázat az, hogy Ausonius megfogalmazása költői, metonimikus: a jól ismert fegyvernem nevével általánosságban utal a gladiátorokra. A korai ábrázolásokból kiindulva a három küzdelem bizonyára párviadal volt (vagyis nem csapatküzdelem), tehát az egész bemutatató 4-6 fő részvételével képzelhető el.

Arról sem alkothatunk fogalmat, hogy a halotti áldozatnak ez a formája a Iuniusok esetében mennyiben volt az elhunyt hősiességének szóló tiszteletadás, vagy mennyiben szólt inkább a viadalt megrendező örökösökről, akik talán saját hadjárataikban ejtett foglyaikat küzdették egymással apjuk temetésén. A késő köztársaságkor idején, amikor a játékok egyre inkább átpolitizálódtak, és leplezetlen céljuk volt – a már ekkor „kenyeret és cirkuszt” igénylő nép megnyerése mellett – megrendezőik hatalmának, gazdagságának megcsillantása, már bizonyos, hogy még ha formailag egy-egy haláleset adott is alkalmat megrendezésükre, kevés közülük volt a halott személyéhez és tetteihez: gondoljunk csak a Caesar által lánya halála alkalmából rendezett látványosságokra.⁴ A szakrális, jóformán „emberáldozati” jelleg mellett azonban más, kezdettől fogva nagy szerepet játszó aspektusok is fontossá tették ezeket a játékokat.

A gladiátorjátékoknak a nézőkre – persze elsősorban a „klasszikus”, császárkori nézőközönségre – gyakorolt hatását sokféleképpen szokás elemezni. A hangsúly többnyire a halállal folytatott dekadens kacérkodásra kerül, vagy még inkább az „intézményesített kegyetlenségre”, amellyel Róma a játékok során könyörtelenül megmutatja, kinek hol a helye, és mi vár arra, aki szembeszegül hatalmával vagy éppen megsérti a társadalmi rendet.⁵ Pozitívabb szemléletű kutatók⁶ azt emelik ki, hogy azok a heroikus értékek, amelyekre a hétköznapi ember a császárkorban, a gladiátorság igazi fénykorában már csak nosztalgikusan tekintett vissza, az arénában őrződtek meg. A korai időkben azonban, amikor a római hadsereg még valóban a játékok közönségéből került ki, döntő jelentőséggel bírhatott az aréna nevelő ereje, több szempontból is. Egyrészt az emberek szeme és többi érzékszerve hozzáedződött a vérontáshoz, így jóval kevésbé lehetett tartani attól, hogy összeroppannak, ha ugyanezzel testközelből találkoznak a csatában. (A római kard okozta sérülések látványának morálromboló hatására jó példa V. Philippos katonáinak esete a II. makedón háborúban, amelyet Livius beszél el a XXXI. könyvben.⁷) Másrészt az aréna valóban olyan értékeket közvetített, amelyekre igen nagy szükség volt a harcmezőn is: a dicsőségért folytatott küzdelemben csak a legbátrabbak maradhatnak életben, és aki elbukik, annak emelt fővel kell fogadnia a halált. Feltételezhetjük, hogy a nézőkben hasonló lelki folyamat játszódhatott le, mint a görög drámák közönségében, bár kétségkívül más síkon: a látottak során maguk is átéltek a harci dühöt, a végső erőfeszítést, a halálfélelmet, és valószínűleg a legtöbben úgy távoztak a látványosság helyszínéről, hogy maguk is szívesen ragadtak volna kardot.

Közel hat évtizeddel az első gladiátorjátékok után, Kr. e. 206-ban rendhagyó látványosságokra került sor Hispániában, ahonnan Scipio, a leendő Africanus Maior nemrég szorította ki a karthágóiakat. A hispániai háború tehát fordulópontjához érkezett: a súlyosabb, veszedelmesebb része lezárult, most már „csak” a helybeliek között kellett rendet tenni. Scipio számára eljött a fogadalmak teljesítésének ideje, és nem utolsósorban leróhatta a végtisztességet öt évvel azelőtt hősi halált halt apja és nagybátyja előtt – többek között gladiátorjátékok révén. Az eseményekről ismét Livius számol be (XXVIII. 21. 2–5): *Ezen a gladiátorbemutatón nem vásáron vett rabszolgák és véruket pénzért áruló szabadok szerepeltek, akik közül a gladiátoriskolák vezetői szokták beszerezni az emberanyagot, hanem a résztvevők mind önként és ellenszolgáltatás nélkül vállalkoztak a küzdelemre. Egyeseket a fejedelmek küldtek, hogy megmutassák népük vele született bátorságát; mások saját elhatározásukból jelentkeztek, hogy megküzdjenek Scipio kedvéért, megint mások kivagyiságból hívták ki ellenfeleiket vagy fogadták el a kihívást. Voltak olyanok is, akik nem tudták vagy nem akarták ellentéteiket döntőbíráskodás útján elintézni, ezért úgy határoztak, döntsön köztük a fegyver, és megállapodtak, hogy vitájuk tárgya a győztesé lesz.*

A viadal rendhagyó volta tehát abban állt, hogy a résztvevők a rómaiakkal szövetségben álló, illetve meghódolt hispán népekből kerültek ki – vagyis ezúttal nem ellenséges hadifoglyok küzdöttek egymással kényszer hatása alatt. A Livius által festett „idillikus” kép persze valószínűleg torzítja egy kicsit a valóságot: a hispán fejedelmek bizonyára nemcsak virtusból küldtek harcosokat a halotti játékokra, hanem azért is, mert



Gladiátorküzdelem ábrázolása egy amiternumi szarkofág oldalán, Kr. e. 1. század vége
(Museo Nazionale d'Abruzzo, L'Aquila. Erin Taylor felvétele)

nem mertek nem küldeni, és nyilván az sem véletlen, hogy a fellépők – ezúttal is, mint szinte mindig – barbárok, akiket ekkor még „szövetséges”-eknek neveznek, de hamarosan az „alattvaló” nevet kapják. Mindenesetre az elbeszélésből egyértelműen látszik, hogy a hispánok körében volt igény arra, hogy ilyen módon mutassák meg vitézségüket. Talán eleinte Scipio sem számított rá, hogy egyesek számára ez lesz az a fórum, ahol rendezhetik vitás ügyeiket – sőt akár azt is eldönthetik, kié lesz a hatalom, mint az Ibes város trónjáért vetélkedő két unokatestvér, Corbis és Orsua.

Ezeknek a játékoknak nemcsak a halotti áldozat és a közönség szórakoztatása adta meg a jelentőségét. A római katonák, akik most végre a nézők soraiban ülhettek, „kiengedhették a gőzt” a punok elűzése után; vezérük azonban nem hagyhatta, hogy harci kedvük ellankadjon, hiszen bőven volt még tenni való. Ugyanakkor a küzdelmek alkalmat adtak számukra, hogy az eddiginél alaposabban megfigyeljék a helybeliek küzdőstílusát, hiszen ezek a fellépők nem voltak a magukétól eltérő harcmodorra kiképezve, mint a hagyományos gladiátorok. Így a bemutató információértéke felért egy igen alapos felderítéssel. Abból a jelenségből pedig, hogy a hispánok szívesebben rendezik a számlát karddal, mint döntőbíráskodás útján, ki-ki levonhatta a megfelelő következtetést. Scipio így leckét adott katonáinak, hogy ne ringassák magukat hamis biztonságérzetbe, mert azokkal a népekkel, amelyeknek a fiai most a küzdőtéren összecsapnak, bármelyik napon szembekerülhetnek a csatamezőn.

Némiképp hasonló, de még kiélezettebb helyzetben használta fel a páros küzdelmeket Hannibal. Az Itália földjén vívott első ütközet, a ticinusi csata előtt minden eszközt be kellett vetnie, hogy az alpesi átkelés fáradalmaiból épphogy magához térő seregébe lelket verjen, és felkészítse őket a rájuk váró, talán még nagyobb erőfeszítésre. A szokásos buzdító beszéd előtt olyan látványosságot rendezett számukra, amelyet Serge Lancel találoán nevez „pszichodrámának”.⁸ Az eseményt Polybios és Livius egyaránt megörökíti.⁹

Hannibal körbeállítja seregét, majd középre vezetett néhány, az Alpokban ejtett hadifoglyot, akiket addig különösen rossz körülmények között tartott a nagyobb motiváció kedvé-

ért. Gall fegyvereket hozat elő, amelyeneket a párbajra készülő királyok szoktak felölteni, lovakat és drága köpenyeket – ez lesz a győztes díja –, majd felteszi a kérdést, ki akar közülük kiállni fegyveres viadalra. (Polybiosnál azt is hozzáfűzi, hogy a vesztes is jutalmat kap, hiszen a halál megszabadítja szenvedéseitől.) Az összes fogoly kiáltozva követeli, hogy küzdhessen, és amikor sorsot vetnek köztük, mind azért imádkozik, hogy ő legyen a szerencsés. A nyertesek örömmel, fegyvertáncot járva fegyverkeznek, és a viadalok végére mind a többi fogoly, mind a katonák boldognak mondják a győzteseket és az elesetteket egyaránt.

A nézők közül a gallok és hispánok számára a párviadal a mindennapok valóságához tartozott, és bizonyos, hogy a Hispániában végigharcolt évek alatt a karthágóiak is szembesültek a jelenséggel – nyilván innen ered Hannibal egyik barátjának és névrokonának Monomachos („párbajhős”) mellékneve, amelyet egyes kutatók „gladiátorinak” fordítanak.¹⁰ Így hát, jóllehet a karthágóiak életének nem voltak részei a gladiátorjátékok – bár az Itáliához fűződő korábbi békés kapcsolatok idején bizonyára szereztek róluk némi ismeretet –, a páros küzdelmek mégis megfelelő eszközként szolgáltak ahhoz, hogy nézőikhez eljuttassák az „itt győzni kell vagy meghalni”¹¹ üzenetét, és felébresszék bennük a halálmegvetést, amely Hannibal szerint a legerősebb fegyver, amit az istenek a halandók kezébe adtak.¹²

Érdekes összevetni egymással a két szerző szemléletét. Polybiosnál a küzdők fő motivációja az, hogy „csak a láncukat veszíthetik”: vagy győznek és megdicsőülnek, vagy megszabadulnak az evilági kínoktól, míg a többiek, akik nem küzdenek, kénytelenek tovább élni – embertelen körülmények között tengődő hadifoglyokról lévén szó, ez a felfogás teljesen érthető, akár a mai ember számára is. Ezzel szemben Liviusnál, a gladiátorjátékokon nevelkedett rómainál nyoma sincs a „megváltó halál” képzetének. A hegylakók nem azért akarnak megvívni egymással, hogy jelen helyzetükből bármi áron megszabaduljanak, talán nem is elsősorban a jutalomért, hanem mert benne van a vérükben a küzdeni akarás. Az ellentét itt nem az élet szenvedései és a halál nyugalma között feszül, hanem a megálázó fogolylét és a felemelő harcslét (vagy -halál) között.



Két thraex gladiátor küzdelme egy Róma környékén készített agyagmécseken, Kr. u. 20-30 körül (Kestner-Museum, Hannover).

Mlasowsky, A., *Die antiken Tonlampen im Kestner-Museum Hannover*: Sammlungskatalog 8, Hannover, 1993, No. 159. nyomán)

Ehhez mérten a nézőkre is másként hatnak a látottak a két szerzőnél: Polybios közönségén jóformán halálvágy lesz úrrá, míg Liviusé nekitüzesedik, és szívesen osztogna akár a győztesek, akár a hősi halottak sorsában. Valószínű, hogy ebben az esetben Livius értette jobban Hannibalt.

A Római Birodalom (majdani) keleti részében a gladiátorjátékok meghonosodása megelőzte a római katonai jelenlétet a szíriai-föníciai térségben. Az újfajta látványosság bevezetése IV. Antiochos Epiphanés, a legellentmondásosabb Seleukida uralkodó (Kr. e. 175–164) nevéhez kötődik. Nem véletlenül, hiszen a leendő király fiatalkorában éveket töltött Rómában túszként, és ott számos, görög szemmel furcsa szokást felvett. Trónra lépése után templomot építtetett a capitoliumi Iuppiternek Antiocheiában, királyi öltözék helyett tógában járt-kelt az agorán, elefántcsont *sella curulison* ülve ítélkezett.¹³ A gladiátorok iránti vonzalma nyilván ugyanilyen Rómából hozott hóbortnak tűnhetett a kortársak szemében; ráadásul a király

éppen akkoriban élt Rómában, amikor a gladiátorjátékok történetében különleges fellendülés volt tapasztalható.¹⁴

Valószínű azonban, hogy Antiochos nem volt annyira örült, mint sokan gondolták – legalábbis ez tűnik ki Livius soraiból (XLI. 20. 11–13): *Római típusú gladiátorviadalt ő rendezett először, kezdetben a nézőknek nagyobb rémületére, mint gyönyörűségére, hiszen nem voltak hozzászokva az ilyesfajta bemutatókhoz. Amikor aztán többször is rendezett ilyet, hol csak sebesülésig, hol elbocsátás nélkül, elérte, hogy az emberek szeme megszokja és megkedvelje ezt a látványosságot, és az ifjak nagy részében kedvet ébresztett a fegyverforgatáshoz. Így, míg kezdetben mindig Rómából hozatta drága költségen a gladiátorokat, később már saját...* (a szöveg folytatása nem maradt ránk).

Antiochos első próbálkozása tehát komoly visszatetszést szült a múzsai és sportversenyekhez szokott görög nézőközönség körében, akik vért legfeljebb az ökölvívómérkőzéseken láthattak. Ha pusztán uralkodói szeszélyről lett volna szó, a király minden bizonnyal hamar feladta volna, és a szórakozásnak ezt a formáját ezentúl megtartotta volna magának és a szűkebb udvari köröknek. De nem így történt. Ahogy Livius tudósításából láthatjuk, a király programszerűen, fokozatosan edzette hozzá népét a véres látványossághoz, és végső soron sikerrel járt: egy idő után Antiocheia népe is rákapott a gladiátorságra, és volt köztük olyan is, aki nem érte be a nézői szereppel. A töredékes utolsó mondat sejthető folytatása, hogy a keleti birodalom hamarosan már nem szorult importra gladiátorokból, hanem fedezni tudta saját szükségleteit. A fegyverforgatás vágyának felébresztése azonban valószínűleg szélesebb rétegeket is érintett. Könnyen meglehet, hogy Antiochos (egyik) célja a játékok bevezetésével éppen az volt, hogy megváltoztassa a tömegek hozzáállását a küzdelemhez, ami aztán a hadseregszervezés szempontjából is jól jöhetett neki a VI. szíriai háború és egyéb hadjáratok során. Ez különösen valószínű, ha hozzávesszük, hogy római tartózkodása alatt Antiochos nyilván sokszor találkozott a szírek és kis-ázsiaiak közhelyes megítélésével, amely meglehetősen elterjedt volt a rómaiak között: elpuhult rabszolgapajtás, amely alkalmatlan a szabad életre, ezért igényli, hogy királyok uralkodjanak fölötte. Antiochosban pedig megvolt a törekvés, hogy a maga elképzelése szerint alakítsa át alattvalóit – végső soron ez vezetett a Makabeusok felkeléséhez is. Így jogosnak tűnik a feltevés, hogy a gladiátorjátékok átvételével is nevelni akarta népét, hasonlóvá formálni a rómaiakhoz, akik – mert nyilván így gondolta – részben az arénának köszönhették, hogy olyanok lettek, amilyenek.

Jegyzetek

- 1 F. Meijer, *The Gladiators. History's Most Deadly Sport*, London, 2004, 16. (Eredeti megjelenés: *Gladiatoren. Volksvermaak in het Colosseum*, Amsterdam, 2003. Magyarul: *Gladiátorok*, Budapest, 2009.)
- 2 Pl. A. Futrell, *Blood in the Arena. The Spectacle of Roman Power*, Austin, 1997, 21–22; D. G. Kyle, *Spectacles of Death in Ancient Rome*, London – New York, 1998, 46.
- 3 Pl. A. Futrell, *Blood in the Arena*, 22; K. Hopkins, *Death and Renewal. Sociological Studies in Roman History 2.*, Cambridge, 1983, 4 – de ugyanezt találjuk a *RE*-ben is a „Junius” címszó 59. és 124–125. szócikkeinél (X. 1. kötet, 1026, 1076).
- 4 T. Wiedemann, *Emperors and Gladiators*, London – New York, 1995², 6.
- 5 Pl. K. Hopkins, *Death and Renewal*, 28–29; T. Wiedemann, *Emperors and Gladiators*, 45–46, R. Auguet, *Kegyvetlenség és civilizáció. A római játékok*, Budapest, 1978, 10–11. (Eredeti megjelenés: *Cruauté et civilisation. Les jeux romains*, Paris, 1970)
- 6 Pl. F. Meijer, *The Gladiators*, 42.
- 7 Livius, *Róma története a Város alapításától XXXI.* 34. 1–5.
- 8 S. Lancel, *Hannibál*, Budapest, 2005, 126.
- 9 Polybios III. 62, Livius XXI. 42.
- 10 L. Rawlings, „Hannibal the Cannibal? Polybius on Barcid Atrocities”: *Cardiff Historical Papers 2007/9*, 8.
- 11 Livius XXI. 43. 5.
- 12 Livius XXI. 44. 9.
- 13 Polybios XXVI. 1. 5–6.
- 14 A. Futrell, *The Roman Games*, Malden–Oxford–Carlton, 2006, 10.